

Этнакультурная спецыфіка Беларускага Падзвіння ў дыяхронным і сінхронным вымярэннях
УДК 801.81 + 398.89

**ЦІ ІСНУЕ ФАЛЬКЛАРЫЗАЦЫЯ?
ДА ПРАБЛЕМЫ БЫТАВАННЯ І ТРАНСФАРМАЦЫІ
ЛІТАРАТУРНЫХ ТЭКСТАЎ У ВУСНАЙ ТРАДЫЦЫІ**

Ю.В. ПАЦЮПА

Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск

Разглядаецца праблема ўзгаднення канцэпцыі " фалькларызацыі " з працэсамі, якія фактычна назіраюцца ў функцыянаванні літаратурных тэкстаў у вуснай традыцыі на прыкладзе параўнання розных версій паэтычных твораў XIX стагоддзя, якія галоўным чынам узніклі і распаўсюджваліся на Падзвінні. Класіфікуецца і тлумачыцца існаванне трансфармацыі і паступовай энтрапіі тэкстаў. Падкрэсліваецца фундаментальнае адрозненне паміж фальклорам і літаратурнымі тэкстамі на розных узроўнях.

Тэрмін *фалькларызацыя* ўзнік не сёння і нават не ўчора, але яго як бы і няма. Правяральнік арфаграфіі не прызнае такога слова, Google не дае спасылка на слоўнікі. Аднак у энцыклапедыі «Беларускі фальклор» знаходзім тлумачэнне: «пераход тэкстаў як цэласнай структуры або іх частак... літаратурнага, навуковага ці рэлігійнага паходжання ў фальклор розных відаў, родаў і жанраў» [1]. Можна сустрэць і адваротнае разуменне фалькларызацыі: як прыпадабнення асобных тэкстаў ці пэўнай культуры да фальклору. Нас цікавіць менавіта першае значэнне тэрміна і толькі адзін яго аспект: фалькларызацыя вершаваных тэкстаў.

Можна паглядзець на праблему і з іншага боку. Ладная частка літаратуры XIX ст. дайшла да нас праз вуснае пасярэдніцтва. На жаль, і гэтай акалічнасці не надаецца вялікага значэння. Але ж ці можна ацэньваць мастацкасць твора, яго літаратурнасць, калі ён трапіў поруч з тэкстамі чыста фальклорнымі ды ў істотна змененым выглядзе? Ці можна яго вывучаць як уласна літаратуру, нават не беручы пад увагу факту вуснага пасярэдніцтва? Мала гэтага, у пісьменстве XIX ст. творы высокай паэтычнай культуры перамешаныя, як нідзе яшчэ з творамі аматарскімі, інсітнымі, паўфальклорнымі. І гэта таксама стварае парадоксы. Вельмі часта прафесійны твор, дэфармаваны ў выніку вуснага бытавання, вонкава амаль не адрозніваецца ад аматарскага, і нават можа ў нечым папушчаць апошняму ў цэласнасці і дасканаласці. У выніку ствараецца неадэкватнае ўяўленне пра эстэтычныя каштоўнасці эпохі, быццам паміж Баршчэўскім і Марозікам няма фармальнай розніцы. Але ж гэта далёка не так. Стала нормай сітуацыя, калі гісторык літаратуры не можа пэўна сказаць, якім жа вершам напісаны той ці іншы твор, а студэнт і пагатоў не разбярэцца што тут да чаго.

Нагадаем лішні раз, хоць нічога ў гэтым новага няма, што менавіта праз вуснае пасярэдніцтва дайшлі да нас «Рабункі мужыкоў» («Бунт хлопаў») Яна Баршчэўскага, ананімныя і паўананімныя «Паўстанне» («Віншаванне Бондара Савасцея»), «Гутарка Паўлюка», «Панскае ігрышча», «Тэатр», «Дзякуй Богу і гасудару» і г.д. Адумысна звярну ўвагу, што і «Энеіду навыварат» мы ведаем не з першых рук, і «Тарас на Парнасе» (нават з хрэстаматыі Рыпінскага) не можа лічыцца абсалютна аўтарскім тэкстам, шмат у чым праблемныя вершы Каліноўскага. Затое творы XIX ст. «Імяніннае віншаванне», «Ноччу ў сяле», «Могілкі», пачатку XX ст. «Хто я?», «Палякам у дзень 3-га мая», «Я клічу вас...», дарма што ананімныя, не пакідаюць сумневаў як у іх літаратурным паходжанні, так і ў далейшым пісьмовым бытаванні. Тэксталогія літаратуры не можа не лічыцца з гэтай розніцай, не адзначаць яе, не падкрэсліваць. Тым часам фалькларыстыка не можа не цікавіцца бытаваннем і трансфармацыяй тэкстаў літаратурнага паходжання. Гэта не другасная, а якраз прыныпова для фальклору праблема. Не толькі таму, што праясняе прыроду калектыўнай памяці, але і таму, што ўсутыч падводзіць нас да адказу на пытанне, а што ж такое *ф а л ь к л о р н а с ц ь*, чым яна розніцца ад літаратурнасці.

У XX ст., калі беларуская мова і пісьменства зазналі пэўную свабоду, узнікае яшчэ больш востры феномен: вуснае бытаванне літаратурных твораў, якія перажылі публікацыю, але аўтарства якіх страцілася. Не толькі ў працэсе функцыянавання, але і ў асяродку літаратуразнаўцаў прафесіяналаў. Гэтыя творы забытыя да такой ступені, што даводзіцца пераадкрываць іх нанова [4]. А на грунце страты аўтарства ўзнікае шэраг псеўдаатрыбуцыяў, часам даволі кур'ёзных, калі ў забыццё трапляюць тэксты класікаў беларускай літаратуры. Фаварытам сярод фалькларызаваных літаратурных твораў, нягледзячы на яго гendarную бестактнасць, адназначна можна назваць вершаванае апавяданне Якуба Коласа «Зяць», вядомае то як «Зяць і цешча», то як «Алёнка». Прытым усе выпадкі фалькларызацыі паходзяць ад першай аўтарскай версіі, з газеты «Наша Ніва» 1908 г., і ніводная ніяк не датычыць пазнейшай версіі [гл. 4, с. 262], пададзенай у зборы твораў. Сярод прэтэндэнтаў на аўтарства стала трымае лідарства Францішак Багушэвіч. І ў гэтым ёсць свая рацыя, творы Багушэвіча сапраўды фалькларызаваліся, асабліва на

Віленшчыне ды Гродзеншчыне, як і творы Фелікса Тапчэўскага на Віцебшчыне. На землях былой заходняй Беларусі вялікую папулярнасць у вусным ужытку атрымалі байкі і гумарэскі Янкі Быліны, Улада Ініцкага, Вінцука Адважнага і г.д.

Аднак, па-ранейшаму, поруч з тэкстамі кніжнага паходжання ў вусны зварот трапляюць і такія аўтарскія тэксты, якія ніколі не бачылі друку перад тым, як набылі папулярнасць у народзе. У першую чаргу звяртаюць на сябе ўвагу творы вялікага аб'ёму, фармату паэмы. Вядома, у працэсе рэтрансляцыі яны страчваюць радкі, але і ў істотна паменшаным выглядзе не перастаюць здзіўляць маштабамі. Сярод такіх твораў асабліва цікавая эсхаталагічная паэма «Страшны суд», пашыраная на поўначы Беларусі, ад Віленшчыны да Дзвіншчыны, блізкая да яе паводле зместу «Ваенная праўда», хіба толькі больш рэалістычна-канкрэтная, а таксама народнае апавяданне «Баўтрочок». Наагул, трэба адмеціць своеасаблівы феномен, нават парадокс беларускай поўначы. Далёка не ўсе гаворкі паўночнага рэгіёну ляглі ў аснову сучаснай літаратурнай мовы, але без усякага сумневу можна сказаць, што менавіта поўнач была калыскай беларускай літаратуры: Ян Баршчэўскі, Аляксандр Рыпінскі, Арцём Вярэга-Дарэўскі, Фелікс Тапчэўскі, Войслаў Савіч-Заблоцкі і ўрэшце Францішак Багушэвіч – гэта далёка не поўны спіс імёнаў. І нічога дзіўнага, што менавіта ў гэтым рэгіёне адбываецца масавая фалькларызацыя літаратурных тэкстаў, якая пазней лакалізавалася на тэрыторыі заходняй Беларусі з прычыны аналагічнай культурнай сітуацыі.

Што ж такое фалькларызацыя? Ці сапраўды літаратура становіцца фальклорам? А калі не становіцца, то чаму? І што адбываецца з тэкстамі ў выніку іх вуснага бытавання? Як працуе калектыўная памяць?

Пра механізмы фалькларызацыі на беларускім грунце, здаецца, не існуе літаратуры, ёсць толькі спарадычная ўвага да фактаў фалькларызацыі, без іх канцэптуальнага ўсведамлення. Перш чым звярнуцца да механізмаў самога працэсу, варта высветліць, што ж зазвычай фалькларызуецца. Як сведчаць факты фіксацыі, і апісання ў літаратуры, і занатавання ў архівах, у народ найчасцей ідуць творы гумарыстычнага характару, радзей – сацыяльнага ці рэлігійнага зместу. Важны чынік папулярнасці твора – пазнавальнасць культурных рэаліяў, блізкая сялянам тэматыка і праблематыка. Прыкладам, вядома, што паэма Якуба Коласа «Новая зямля» шырока бытвала ледзь не ў поўным аб'ёме ў самых розных кутках Беларусі, і краз таму, што дасціпна апісвала вясковы побыт. На жаль, нам невядомыя запісы яе вуснага пераказу.

Каб зразумець механізмы памяці, варта сістэматызаваць тыя дэфекты паэтычных тэкстаў, якія ўзнікаюць пры вусным бытаванні. Звернемся для гэтага да твораў XIX ст., якія ўзніклі і функцыянавалі ў Падзвінні, а менавіта паэма Яна Баршчэўскага «Рабункі мужыкоў» («Бунт хлопаў»), даступная нам у пяці версіях: Р. Падбярэзкага [Б.-П.], Я. Малецкага [Б.-М.], Б. Эпімах-Шыпілы [Б.-Э.Ш.], г.зв. багрымаўская [Б.-Б.] ды А. Семянтоўскага [Б.-С.] і верша, вядомага як «Паўстанне» (або «Віншаванне Бондара Савасцея»), даступнага ў **васьмі** версіях: М. Дзмітрыева [П.-Д.], І. Лабойкі [П.-Л.], І. Луцкевіча [П.-Лу.], часопіса «Ілюстрацыя» [П.-І.], Я. Чачота [П.-Ч.], М. Федароўскага [П.-Ф.], часопіса «Літаратурная бібліятэка» [П.-Лб.] і А. Зіміёнкі (А. Дзеркача) [П.-З.].

Адносна частак і цэлага дэфекты можна падзяліць на дзве групы: макразмены на роўні самога тэксту і мікразмены на роўні асобных радкоў. Да першай групы адносяцца лакуны, інверсіі (вертыкальныя), кантамінацыі ды мультыплікацыі. Да другой – рэдукцыя або, наадварот, экспансія радка, а таксама яго інверсіі (гарызантальная інверсія).

Лакуны. Гэта найбольш тыповы і часты, практычна няўхільны, дэфект. Як паказваюць назіранні, у змястоўным плане забываюцца найперш канкрэtnыя, неабавязковыя для сюжэта, дэталі, культурныя падрабязнасці, пейзажныя апісання. У фармальным плане амаль няўхільна страчваюцца тыя мясціны, дзе трапляюцца анжабеманы – несупадзенне сінтагмаў і коланаў (сінтаксічнага і вершавага распаўдзелу). Прыкладам, у тым жа Коласавым апавяданні «Зяць» ёсць міжстрофавы анжабеман:

Цешча к зяцю пашла ў госці, –
Ой, сярдзіты быў той зяць!
Меў ён многа ў сабе злосці,
Не любіў і патураць
Ні сабе, ні сваёй жонцы!

Толькі ў адной з даступных нам версіяў, што з в. Парэчча Лідскага р-на (запісала Сяргей Валянціна Іванаўна ад Сніціч Ганны Пятроўны, 1924 г. н.) [АІМЭФ. Ф. 13. Воп. 13. Спр. 11], не адбылося страты радкоў у гэтым сегменце:

Пайшла цешча к зяцю ў госці.
Ой, сярдзіты быў той зяць –
І не меў ён многа злосці,
І не мог ён спатураць
Ні сабе, ні сваёй жонцы.

Зрэшты, у творах XIX – пачатку XX стст. анжабеману мала. А лакуны ў большасці выпадкаў не падпарадкоўвацца строгаму дэтэрмінізму. Чым выпадковейшая лакуна, тым больш шанцаў, што яна не ўзнікне ў іншай версіі, і тэкст захавецца, а чым заканамернейшая, тым менш шанцаў на яе ўзнаўленне. Разгледзім гэта на прыкладзе вышэй упомненых твораў.

Калі прымеркаваць версіі «Рабункаў...», то агулам справа выглядае так: уступнае чатырохрадкоўе захавалася толькі ў багрымаўскай версіі. Калі ж увесь тэкст, які пры рэканструкцыі дае каля 150 радкоў (насамрэч паэма мела ў паўтары, а то і ў два-тры разы больш) разбіць на тры, прыблізна роўныя, часткі, то, трэба зазначыць, што ва ўсіх версіях больш ці менш захаваўся пачатак першай часткі (каля 10-і радкоў без уступу). У версіі Падбярэзкага вельмі добра захавалася першая частка і фрагменты другой, але тэкст усё ж не аўтарскі, хоць і максімальна блізкі да арыгіналу. У астатніх першая частка, асабліва эпізоды з французамі, – страцілася. У Малецкага і Эпімах-Шыпілы, наадварот, няблага захаваліся першая і трэцяя часткі, у Малецкага асабліва добра – сярэдзіна і горш – канец, а ў Эпімах-Шыпілы фрагментарна – сярэдзіна і максімальна добра канец. У багрымаўскай версіі апрача самага пачатку яшчэ няблага захавалася сярэдзіна – горш, чым у Малецкага і лепш, чым у Эпімах-Шыпілы, а канцоўка страцілася. У версіі Семянтоўскага маем толькі пачатак першай часткі і няблага захаваны пачатак трэцяй.

«Паўстанне», паводле рэканструкцыі, мае нешта каля 80-і радкоў. Хоць верш рэканструюецца і ў поўным аб’ёме, але спрэчным застаецца падзел на радкі пры імаверных нутраных рыфмах. Найлепшыя версіі – Дзімітрыева, у ёй страціўся ўсяго адзін радок, але ёсць пазнейшыя ўстаўкі і змены, і Лабойкава, у ёй страчана восем радкоў, тэкст максімальна блізкі да аўтарскага. Што да іншых версій, то Луцкевічава, сама позная, захавалася раўнамерна, амаль уся, але скрозь пабітая дробнымі лакунамі, і большасць радкоў сапсаваныя. У версіі «Ілюстрацыі» вельмі добра захаваўся пачатак, прапала сярэдзіна і сапсаваны канец. У Чачотавай версіі дробныя лакуны ў пачатку і ў канцы, вялікія ў сярэдзіне, канцоўка блізкая да арыгіналу, без пазнейшых уставак і пераробак. У тэкстах Федароўскага і «Літаратурнай бібліятэкі» страчаная сярэдзіна, пры гэтым у першым выпадку пачатак і канцоўка больш-менш спраўныя, а ў другім – пасечаныя дробнымі лакунамі. Ад Зіміёнкавай версіі маем толькі пачатак (адносна неабліг для познай фіксацыі), рэшта не была апублікаваная. Заўважым, у «Паўстанні», супраць «Рабункаў...», захавалася канцоўка. Гэта выклікана не толькі тым, што тэкст твора меншы, але і тым, што апошнія радкі ў ім ударныя служаць ключом да сатырычнага зместу цэлага. У рэканструкцыі яны выглядаюць так:

Бог цябе, паночак, ад таго сцярог,
Што ты не выходзіў з хаты за парог!
І што ў нашу кашу ты не умяшаўся,
І цэл у каноплях <так> перахаваўся!
Дай жа табе, Божа, век доўгі, вясёлы,
Каб ты меў і грошы, і не быў бы голы!
Жыві, пане, жыві, да й гадкі не мей,
Тым цябе віншуець Бондар Савасцей.

Інверсіі. Перастаноўкі фрагментаў здараюцца нашмат радзей, чым абсалютныя страты і амаль усе маюць выпадковы характар, таму вельмі мала шанцаў, што адна і тая інверсія паўторуцца двойчы. Захаванне парадку выкладу – адна з фундаментальных асаблівасцяў памяці. Нават калі страгатаў больш, чым захаванага тэксту, калі ад тэксту застаўся цэнтон з выпадковых, аддаленых радкоў, нават гады зменаў у паслядоўнасці выкладу няшмат. Калі ж і здараюцца перастаноўкі ў тэксце, то мяняюцца месцамі не асобныя радкі, а цэлыя сэнсавыя блокі. У больш-менш захаваных тэкстах здараюцца адна-дзе інверсіі, а то і зусім іх няма, у горш захаваных – тры-чатыры. Таму скразныя перастаноўкі радкоў, якія дазволіў сабе М. Хаўстовіч у «Энеідзе навыварат», на наш погляд, неверагодныя [ЗКБЛ-3, с. 3–14].

Прыкладам, «Рабункі...» паводле Падбярэзкага маюць дзве інверсіі: шэсць радкоў, пачынаючы ад *І мы доўга так гулялі*, перамясціліся ўверх па вертыкалі (з кантэксту французай у кантэкст сялянскага бунту), а яшчэ сем радкоў, пачынаючы ад *Прыдзеш у двор, баішся*, таксама па вертыкалі з кантэксту рускіх паноў – у кантэкст польскіх. У версіі Малецкага – адна інверсія, дый тая спрэчная: два радкі *А Дзёмка: „Прагнаць паноў, як сабак. // Будзе ўсім і шляхтам так!* перамясціліся ўніз. І, нарэшце, у Эпімах-Шыпілы адна інверсія – васемнаццаць радкоў, ад *Вот відзіце дзеці* і сканчаючы *Штоб пашыць шапкі і шнуруўкі*, ссоўваюцца ўніз, а ўнутры яе яшчэ адна лакальная: два радкі *Гэта ён як сказаў // Зараз нам ахвоты паддаў* змяшчаюцца ўверх. У «Паўстанні», паводле версіяў Дзімітрыева, Лабойкі, Чачота і Федароўскага, па адной інверсіі, а паводле «Ілюстрацыі» і «Літаратурнай бібліятэкі» – па дзве, у Луцкевіча – найбольш – пяць інверсіяў. Версія Зіміёнкі з прычыны малога аб’ёму інверсіяў не мае.

Што да супадзенняў, то ў «Паўстанні» супадае па адной іверсіі на адзін тэкст: Чачота і «Літаратурнай бібліятэкі», Луцкевіча і «Літаратурнай бібліятэкі», Луцкевіча і Федароўскага, аднак кірункі перамяшчэння гэтых фрагментаў усё роўна больш ці менш адрозніваюцца. У «Паўстанні» інверсія ахапляе зазвычай адно двухрадкоўе, зрэдку – два двухрадкоўі (тады ў адным з іх бракуе па

радку). У кожным выпадку гэта рытмічнае, сінтаксічнае і семантычнае адзінства. Асобна ўзятыя радкі як правіла не перамяшчаюцца – стрымвае рыфма, семантычная і сінтаксічная лучнасць. У Баршчэўскага, дзе інверсіі абыхаюць ладныя сегменты, на першы план выступае семантычнае адзінства, але пры гэтым не парушаецца і рытмічнае.

Інверсіі вельмі заблытваюць, але калі ёсць некалькі альтэрнатыўных версіяў тэксту, то ўзнавіць слушны парадак не цяжка. Іх, як зазначалася, не бывае шмат, прыкладам, у Луцкевічавай, даволі познай версіі «Паўстання», на фоне пяці інверсіяў аж восем разрываў тэксту лакунамі, і прытым лакуны ахапляюць значна большыя сегменты, чым інверсіі.

Мультипликацыя. Прырошчванне тэксту – адварот страчванню, такое парушэнне, калі яно не наўмыснае, – не можа быць частым, а калі і здараецца, то ўкладваецца ў некалькі радкоў. Мультипликацыя часцей за ўсё адбываецца ў выглядзе самапаўтору і самакантамінацыі, ёсць у ёй і момант інверсіі, радзей здараецца спантаннае дабудоўванне, разгортванне тэксту. Мультипликацыя, з усіх парушэнняў, ці не сама падступная і цяжкая да выяўлення. Маючы ўстаноўку на ўзнаўленне страчанага, мы не гатовыя пераарыентавацца на выдаленне лішняга і можам марна шукаць камплект да незарыфмаванага радка, да няпоўнай страфы, якіх і ў прыродзе не было. У дзмітрыеўскай версіі «Паўстання» ёсць двухрадкоўе *А маскалі не ўважаюць, // Кулямі як жаруць, так жаруць*, якое не паўтараецца ані ў воднай версіі і спараджае семантычнае парушэнне – без гэтага двухрадкоўя тэкст выглядае лагічнайшым. За 35 радкоў перад гэтым ёсць падобны выраз: *Тыя як жаруць, так жаруць і анём і мечам*. А за 31 радок ізноў: *Іх кулі на яйцу добром калі вузэй свішчуць*. І, нарэшце, за 26 радкоў – *А маскалі не ўважаюць, І міласці на мужыкоў не маюць!* Падобна, што адбылася кантамінацыя гэтых трох папярэдніх радкоў, іх своеасаблівае «рэха» ў наступным сегменце.

Мультипликацыя можа мець і іншыя прычыны, у версіі Федароўскага ёсць радкі *Жыві Пане здаровы, // Як рыжык баровы // Мей торбу грошы // А беды ні трошы*. Відавочна, што гэта перабудаваныя і дабудаваныя паводле фальклорных формул аўтарскія радкі, якія ў Чачотавай версіі гучаць зусім інакш: *Дай Божа табе панок доўгі век і вясёлы // Каб ты меў грошы, і не быў голы*. Тут прырошчвання колькасці радкоў яшчэ няма, але ёсць тэкст, якога не было раней. Ад спантаннай мультипликацыі трэба адрозніваць свядомае, дабудоўванне дзеля пэўных мэтай. Скажам, тэкст «Паўстання» перарабляўся, пра што сведчаць версіі Дзмітрыева, Лабойкі і Федароўскага. Перарабляўся з сатыры, якую бачым у тэксце «Літаратурнай бібліятэкі» (*І цэл у каналах перахаваўся!*) ды ў Чачотавым (*І цэлы ў каналах перахаваўся*), на сервільны, вернападданніцкі. У версіі Дзмітрыева ёсць канцоўка відавочна пазнейшага паходжання, якая нічога не дадае, толькі пераказвае матывы папярэдніх радкоў:

Каб вы самі сваім розумам упраўлялі,
І ніколі камісарам веры не давалі,
Дай жа вам, Божа, каб вы з маскалямі,
Весялілісь як з дзур'ямі,
За іх плячамі, як за мурам сядзелі,
Ад іх помашч ў патрэбе і няшчасцю мелі.

Кантамінацыі. Злучэнне двух розных тэкстаў у адзін яшчэ больш рэдкая з'ява, чым унутры-тэкставыя змены, аднак здараюцца яны рэгулярна. Выявіць кантамінацыю, калі ўяўленні пра аўтарскія тэксты, якія злучаюцца, няпоўныя, – складана. І блытаніна ад кантамінацыяў бывае каласальная. Але, маючы ўяўленне пра сюжэт, стыль, змест твора, раскрыць факт кантамінацыі прасцей, чым выправіць інверсію. Глобальная кантамінацыя – тэксталагічная падзея. Часам кантамінацыя можа быць у форме аплікацыі, у гэтым выпадку трэба адрозніваць аплікацыю, узнікшую ў ходзе рэтрансляцыі, ад аўтарскай аплікацыі. Прыкладам, вядома, што ў «Тарасе на Парнасе» цытуецца «Энеіда навыварат», а ў Ф. Тапчэўскага цытуецца ўжо «Тарас на Парнасе» – і тое і другое не звязана з функцыянаваннем тэкстаў. З «Рабункамі мужыкоў» Яна Баршчэўскага таксама звязаны факт кантамінацыі блізкага паводле зместу тэксту невядомага аўтара. На гэта звярнуў увагу В. Мартысюк¹. Падобна, што тыя радкі, якія цытаваў у кнізе «Беларусь» А. Рыпінскі як урыўкі з паэмы «Рабункі мужыкоў», да Баршчэўскага не маюць ніякага дачынення. Відаць, кантамінацыя двух розных тэкстаў на падобную тэму адбылася на самым пачатку вуснага бытавання паэмы. Далей кантамінацыя «Рабункаў мужыкоў» і «Гулянкі мужыцкай» адбывалася ўжо ў працэсе пісьмовага функцыянавання тэксту. Але гэта іншая тэма, а мы пяройдем да наступнага роўню.

Мікразмены на роўні радка і на роўні слова адбываюцца масава, яны то кідаюцца ў вочы, то амаль няўлоўныя, у кожным разе, два зусім аднолькавыя радкі трапляюцца не часта. На роўні радка выточны тэкст рэканструюецца толькі імавернасна. Рамкай, якая дазваляе меркаваць пра страты ў радку або нарошчванні службыць вершавы памер тэксту. Зважаючы на частотнасць тых ці іншых выразаў, іх адпаведнасць асноўнаму памеру, а таксама на агульную захаванасць тэксту, можна рэканструяваць выточную

¹ Артыкул рыхтуецца да друку.

Этнакультурная спецыфіка Беларускага Падзвіння ў дыяхронным і сінхронным вымярэннях версію радка. Пакажам гэтыя змены на шэрагу прыкладаў. Далей у трохкутных дужках тоўстым курсівам даецца рэканструяваная версія радка, а пасля – прыватныя выпадкі яго рэдукцыі, экспансіі ды гарызантальныя інверсіі.

Рэдукцыя. Баршчэўскі. < *Усім нам стала карціць* >: *Нам стала карціць* [Б.-П.]; < *Ўсе гарэлку толькі пілі* >: *Ўсе гарэлку пілі* [Б.-М.]; < *І самі ўжо згалелі* >: *Самі пагалелі* [Б.-М.]; < *Паўстанне* >. < *От, відзеце вы, дзеці* >: *Вот відзеце дзеці* [П.-М.], *Вот відзіце дзеці* [Б.-Э.Ш.]; < *А мы, каб хацелі, дык праўду, і нечым* >: *А мы каб і хацелі, так нечым* [П.-І.]; < *Як зайгралі разам ува ўсе гармаці* >: *Як зайгралі ў усе армаце* [П.-Лу.]; < *А як нам прышлося зрабіць ей загнет, // Так на гэту пору і агню ў нас нет* >: *Аж надлажыць загнет // Агну падаць каму нет* [П.-Лу.]; < *І што маскаль смела ў горад уступаець* >: *Што маскалі у горад наступаюць* [П.-Л.]; < *Ні туды, ні сюды, ні ўлева, ні ўправа* >: *Ні ўлева, ні ўправа* [П.-Лу.]; < *Бог цябе, паночак, ад таго сцярог* >: *Бог цябе пане сцярог* [П.-І.].

Экспансія. Баршчэўскі. < *Усім нам стала карціць* >: *І усімі сіламі стала карціць* [Б.-М.]; *Зачала усімі сіламі карціць* [Б.-Э.Ш.]; < *Хоць з калёсамі праедзь* >: *То хоць з калёсмы праедзь* [Б.-Э.Ш.]; < *Сямёра б нашыў штаноў!* >: *Цяперашнія шыюць на семера штаноў!* [Б.-Б.]; < *Чым абшыць жонкі шнуроўку* >: *Сабе на шапкі, а бабам на шнуроўкі* [Б.-М.]; < *Чым абліць дуду і рог* >: *Добрэ будзе дуды абліваць* [Б.-М.]; < *Паглядзіць адкуль ногі растуць* >: *Паглядзіць ураднік, адкуль ногі растуць* [Б.-М.]; < *І Забудзешся нат і гаварыць* >: *Не бузіш так гаварыць як цяпер гаворыш* [Б.-Э.Ш.]; < *Паўстанне* >. < *І жадаць пакуль зачнем галовы касіць?* >: *Чы жадаць датуль, пакуль зачнуць галовы касіць?* [П.-Лу.]; < *Дзе ўраднік, зайшоўшы у засеку, храпець* >: *Бо як даўней на прыгонне враднік над кустом храпець* [П.-Лу.].

Гарызантальная інверсія. < *Паўстанне* >. < *Народ паглумілі, Польшы не зрабілі* >: *Польшчы ні адбілі, народ пагламілі* [П.-Ф.], *Народ паглушылі, Польшчы не зварачілі* [П.-З.], *Пагубілі народ, Польшчы не зрабілі* [П.-Ч.].

Можна заўважыць, што ў «Рабунках мужыкоў», якія былі напісаныя сілабічным 8-складовікам (чатырохстопным харэем), часцей трапляецца экспансія радка, у «Паўстанні» ж, у аснове якога прасочваецца сілабічны 12-складовік (шасцістопны харэй з цэзураю), наадварот, часцей сустракаецца рэдукцыя. Відаць, даўжыня радка мае аптымальны аб'ём – каля васьмі-дзевяці складоў – нават калі памер і разбураецца пры вусным бытаванні. Што да інверсіі, то як на роўні тэксту, так і на роўні радка, гэта з'ява адносна рэдкая. Апрача пералічаных працэсаў можна назіраць і іншыя. Усе дэфекты вуснага бытавання, бадай што, немажліва ўлічыць, асабліва калі ўзяць да ўвагі перафразаванне ды культурную адаптацыю. Што ж урэшце, адбываецца з тэкстам?

Факты сведчаць, што фалькларызацыі ў поўным значэнні гэтага слова і не адбываецца. Фальклор, як вядома, ствараецца паводле формулаў [2; 3], а ў літаратуры формул няма (а дзе ёсць, там месца іх абмежаванае). Вядома, калі момант страты аўтарства лічыць пачаткам пераходу ў фальклор, то праблем няма. Але калі не абмяжоўвацца павярхоўным падыходам і звярнуць увагу на тое, што адбываецца з тэкстам пазней, то трэба прызнаць яго паступовае і незваротнае разбурэнне. Лічыцца, што век фальклорных тэкстаў вымяраецца тысячагоддзямі, а колькі ж жыве літаратурны тэкст у вусным ужытку? З *Табліцы 1* відаць, век яго нядоўгі, нешта каля ста гадоў. Мала таго, апошнія фіксацыі – гэта ўжо не творы, а іх рэфлексы, кантамінацыі, аплікацыі і г.д. *Табліца 2* паказвае, як у адным тэксце могуць злучацца фрагменты некалькіх твораў, але нават і ў такім выглядзе, яны не становяцца формуламі. Тут няма ўзнаўлення, а толькі заняпад і разбурэнне. Парадаксальнасць сітуацыі ў тым, што тэксты, страчваючы літаратурнасць не набываюць фальклорнасці. Тут мы маем справу не з фалькларызацыяй, а толькі з **калектыўнай памяццю**, і іх нельга ўтаесамляць.

Табліца 1

Абсягі вуснага бытавання літаратурных тэкстаў

Аўтар і твор	Час напісання	Першая фіксацыя	Апошняя фіксацыя	Час бытавання
Ян Баршчэўскі «Рабункі мужыкоў»	10-я гг. XIX ст.	1844 г.	1933 г.	≈ 120 гг.
«Паўстанне»	30-я гг. XIX ст.	1848 г.	1924 г.	≈ 100 гг.
«Гулянка мужыцкая»	10–20-я гг. XIX ст.	1840 г.	пачатак 30-х гг.	≈ 120 гг.
«Гутарка Данілы з Сцяпанам»	Канец 50-х – пачатак 60-х гг. XIX ст.	1886 г.	1979 г.	≈ 120 гг.
«Гутарка Паўлюка і вясельле Баўтрука»	Канец 50-х – пачатак 60-х гг. XIX ст.	1898 г. (1880–1890 гг.)	1971 г.	≈ 110 гг.
«Гутарка мужыка з панам»	Пачатак 60-х гг. XIX ст.	1903 г.	1987 г.	≈ 120 гг.
«Страшны суд»	Канец XIX – пачатак XX стст.	1925 г.	Канец XX – пачатак XXI стст.	≈ 100 гг.
«Баўтручок»	Канец XIX – пачатак XX стст.	1930 г.	1971 г.	≈ 70 гг.
«Ваенная праўда»	10–20-я гг. XX ст.	1919 г.	1990 г.	≈ 80 гг.

Рэфлексы і рэмінісцэнцы

Як даўней мужыкі прыгон служылі	Паралелі з твораў XIX ст.
<p>Добрым часам і добрай пагодай Даніла са Сцяпанам Сядзелі пад парканам І между сабой гаварылі, Як жа даўней мужыкі Паном прыгон служылі. Няхай яго не знаць, Як стануць старыя людзі ўспамінаць. Бывала ж Войніч, як праз сяло бязыць, Аж пад ім зямля дрыжыць. Не пытаецца, ці лёг спаць, Але пара ўставаць. Ідзеш у двор і баіся. Не зняў пану шапку здалёку, Дык ён цябе і дзяржыць на воку. Кажыць: «Ты бальшавіцкі, А ня польскі». Але досіць паном панаваць, Калі пара касу і саху ў рукі браць.</p> <p><i>Зап. Л. А. Малаш у 1979 г. у в. Струкі Докшыцкага р-на ад Франца Канстанцінавіча Каросціка 1895 г. н. (АІМЭФ. Ф. 8. Воп. 79. Спр. 160.)</i></p>	<p>Зыйшоўшысь Даніла святым днём з Сцяпанам, Харошаю пагодаю селі пад парканам, Да й ну ж талкаваці, да й ну ж гаварыці...</p> <p><i>«Гутарка Данілы з Сцяпанам» (паводле запісу М. Федароўскага)</i></p> <p>Прыйдзеш у двор, баіся, Пакуль к пану збліжыся...</p> <p><i>Я. Баршчэўскі. «Рабункі мужыкоў» [Б.-П.]</i></p> <p>Трэба панства пакідаці Да й саху у рукі браці.</p> <p><i>«По поводу мятежа 1863 года» («Дзякуй Богу і гасудару...»)</i></p>

На думку М. Хопала ў выніку вуснага бытавання застаецца **экстракт тэксту** [5, с. 220–224], але, па-першае, яго высновы датычыць прозы, а па-другое, ім узяты невялікі абсяг часу – толькі два гады індывідуальнай памяці. Вершаванне ўскладняе мнеманічныя працэсы: з аднаго боку, яно спрыяе запамінанню, а з іншага – ставіць перад памяццю занадта адказнае заданне. У фальклору формульная не толькі фразеалогія, не толькі вобразнасць, але і сам верш. Пры вусным бытаванні нават 8-складовік, універсальны для ўсіх часоў і народаў, разбураецца і пераходзіць перад поўным знікненнем у гутарковы рыфмавы верш (хутчэй інсітны, чым уласна фальклорны). Гэта сведчыць пра глыбінны адрозненні фальклору і літаратуры, значна глыбейшыя, чым здавалася ў XIX–XX ст., калі актыўна фалькларызавалася літаратура, а за фальклор любілі выдаваць літаратурныя падробкі.²

КРЫНІЦЫ

- АІМЭФ – Фальклорная калекцыя аддзела фалькларыстыкі і культуры славянскіх народаў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі.
- Б.-Б. – Rozmowa chłorów / Разговор крестьян [Багрымаў спіс, 1828 г.] // НГАБ (Гродна). – Ф. 1. Воп. 2. Спр. 1334. А. 42–43.
- Б.-М. – Як пранцузкая сіла [Спіс Я. Малецкага] // LTR 7579/III-2. L. [1–5v.].
- Б.-П. – Rabunki muzykou // Podbereski, R. Białoruś i Jan Barszczewski // Szlachcic Zawalnia czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach. [Т. 1]. – Petersburg, 1844. – S. XXVIII–XXXII.
- Б.-С. – Кали французская сила къ намъ за Дзвину наступила... // Сементовскій, А. Витебскъ: историческій очеркъ // Памятная книжка Витебской губерні на 1864 годъ. – Санктъ-Петербургъ, 1864. – С. 104–105.
- Б.-Э.Ш. – Buntu poddanych przeciwko swoim panom (Jak Prancuzkaja siła z-za Niemna nastąpiła...) [Спіс Б. Эпімаха-Шыпілы, [канец XIX – пачатак XX стст.] // БДАМЛіМ. – Ф. 66. – Воп. 1. – Спр. 1328. – А. 1–А Задв.
- ЗКБЛ-3 – Літаратура першай паловы XIX стагоддзя укл. і камент. М. В. Хаўстовіча; навук. рэд. С. Л. Гаранін. – Мінск: Маст. літ., 2012. – 1086 с. – (Залатая калекцыя беларускай літаратуры; т. 3).
- П.-Д. – Повстаньне. Кинувши, ринувши повстаньне... [Дзісенская версія] // Дмитриев, М. Собрание песен, сказок, обрядов и обычаев крестьян Северо-Западного края. – Вильна, 1869. – С. 113–116.
- П.-З. – Кінуўшы, рынуўшы паўстаньне... // Зіміонка, А. [Дзярках, А.] Соцыялістычны рух на Беларусі // Беларусь: нарысы гісторыі, эканомікі і рэвалюцыйнага руху. – Менск, 1924. – С. 148–149.
- П.-І. – Кінуўшы, рынуўшы поўстане... // Иллюстрация. – СПб. – 1848. – Т. VII. – № 36. – С. 190–191.
- П.-Л. – Кінуўшы, рынуўшы паўстане... [Спіс І. Лабойкі, 1830-я гг.?] // Отдел рукописей Института русской литературы (Пушкинский дом). – Ф. 154. – № 7. .
- П.-Лб. – Из польского эпоса: рассказ повстанца // Литературная библиотека. – 1867. – Сентябрь. – С. 111.

² Аўтар выказвае шчырую падзяку Вячаславу Мартысюку і Аляксею Каўку за дапамогу ў шуканні крыніц.

Этнакультурная спецыфіка Беларускага Падзвіння ў дыяхронным і сінхронным вымярэннях

П.-Лу. – Сялянскі верш аб паўстанні 1863 году. Кінуўшы рынуўшы паўстане... [Запіс І. Луцкевіча 1903 г., Лепельшчына] // БДАМЛіМ. – Ф. 3. – Воп. 1. – Спр. 275. – А. 3–5.

П.-Ф. – Кінуў, гунуў паўстанне...: Hutarka // Rkps BUW. – Sygn. 438. – Vol. I. –Nr 21. – К. 59–63.

П.-Ч. – Powinszowanie Chłopa Litewskiego swojemu panu // Rkps BO 3287 / П. Zbiór różnych pism wierszem y prozą w. XIX, s. 272. S. 267–268.

ЛІТАРАТУРА

1. Конан, У.М. Фалькларызацыя / У.М. Конан // Беларускі фальклор: энцыклапедыя : у 2 т. / рэдкал. Г.П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2006. – Т. 2: Лабараторыя традыцыйнага мастацтва – «Яшчур». – С. 656–657.
2. Лорд, А.Б. Сказитель / пер. с англ. и коммент. Ю.А. Клейнера и Г.А. Левинтона ; послесл. Б.Н. Путилова; статьи А.И. Зайцева, Ю.А. Клейнера. – М. : Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1994. – 368 с. – (Исследования по фольклору и мифологии Востока)
3. Мальцев, Г.И. Традиционные формулы русской необрядовой лирики (К изучению эстетики устнопоэтического канона) / Г. И. Мальцев // Русский фольклор XXI: Поэтика русского фольклора. – Л. : Наука, 1981. – С. 13–37.
4. Пацюпа, Ю. Праўда дзесьці побач : Пра атрыбуцыю і фалькларызацыю / Ю. Пацюпа, В. Мартысюк // Дзеяслоў. – 2015. – № 3 (76). – С. 258–282 ; № 4 (77). – С. 246–261.
5. Хоппал, М. Повествование и память (Рассказ Л. Н. Толстого в пересказе венгерского крестьянского сказителя) / Михай Хоппал // Хоппал, М. Шаманы – культуры – знаки / пер., ред. и сост. Н. Кузнецов – Тарту : Науч. из-во ЭЛМ, 2015. – С. 213–230.

IS THERE FOLKLORISATION? TO THE PROBLEM OF EXISTENCE AND TRANSFORMATION OF LITERARY TEXTS IN THE ORAL TRADITION

J. PACIUPA

The report deals with the problem of matching the concept of "folklorization" to the processes that are actually observed in the functioning of literary texts in the oral tradition via the example of comparing different versions of the poetic works of the XIX century, mainly emerged and expanded in Padzvinne. The author classifies and explains the existence of transformation and gradual entropy of texts. The fundamental difference between folklore and literary texts on various levels is emphasized.